

Eric Vanhaute

1. Het gezin en maatschappelijke transitie

De grote veranderingsprocessen binnen de westerse, c.q. Europese samenlevingen sinds 1750 staan centraal in zowat alle sociale wetenschappen. Veelal interpreteren zij deze maatschappelijke verschuivingen als een homogeen proces, als één grote omslag, de 'grote transformatie'. De impact is dan ook duidelijk: de Europese samenleving van het begin van de 21ste eeuw verschilt in bijna alle opzichten met de maatschappijen uit het midden van de 18de eeuw. Het verabsoluteren van het grote verschil heeft echter niet altijd voor een grote analytische helderheid gezorgd. Integendeel, het rechtlijnig interpreteren van maatschappelijke transitie creëerde heel wat nieuwe blinde vlekken. Het klassieke moderniseringsverhaal verhult de belangrijke verschillen die er opgetreden zijn in plaats en in tijd, tussen regio's en tussen periodes.

Een historische analyse moet afstappen van het binnen de sociale wetenschappen nog steeds dominante moderniseringsverhaal van de 'grote omslag' of dé demografische transitie. Centraal moet de maatschappelijke dynamiek staan, geconceptualiseerd als de overgang van diverse maatschappelijke modellen. Die 'historische tijd' wordt de voorbije eeuwen gemarkeerd door de expansie van het kapitalistische productie- en accumulatiemodel. Die expansie komt soms in een versnelling, de periodes van transformatie, die gevolgd worden door periodes van stabilisatie.

De arbeidsmarkt in West-Europa is sinds 1750 gemarkeerd door drie dergelijke periodes van transformatie. Zij leggen telkens de contouren vast voor gezin, bevolking en arbeid gedurende de volgende 'lange eeuw'.¹ De transformatieperiodes laten versnelde veranderingen zien in de kapitaalsaccumulatie, in de arbeidsorganisatie, in de gezinsvorming en in normatieve reguleringen. De eerste fase, die de bakens zet van het 19de-eeuwse model, wordt gekenmerkt door een grootschalige deregulering van arbeidsverhoudingen en huishoudstructuren, de privatisering (decollectivering) van sociale relaties en een ideologisch offensief van economische liberalisering en sociale disciplineren. De versnelde veranderingen vanaf het einde van de 19de eeuw gaan in een omgekeerde richting: een gereguleerd maatschappelijk model, op macroniveau met een 'keynesiaans-fordistisch' overheidsbeleid, op mesoniveau met een 'tayloris-

tisch-fordistische' arbeidsorganisatie en op microniveau met patriarchale gezinsverhoudingen. Het gereguleerde en collectivistische model van de 20ste eeuw komt in de laatste twee decennia van de vorige eeuw op zijn beurt onder druk te staan. Een nieuwe versnelling in de kapitalistische accumulatie versterkt de roep naar deregulering en decollectivering. Nieuwe vormen van flexibele productie worden ondersteund door een minder stringente arbeidsorganisatie, meer diverse gezinsstructuren, de individualisering van de consumptie, de commercialisering van de vrije tijd. Bepaalde auteurs koppelen deze nieuwe fase van 'mondialisering' van het kapitaal aan een nieuwe 'informalisering' van economische, demografische en gezinsgebonden patronen (zie onder meer Sassen, 1999).

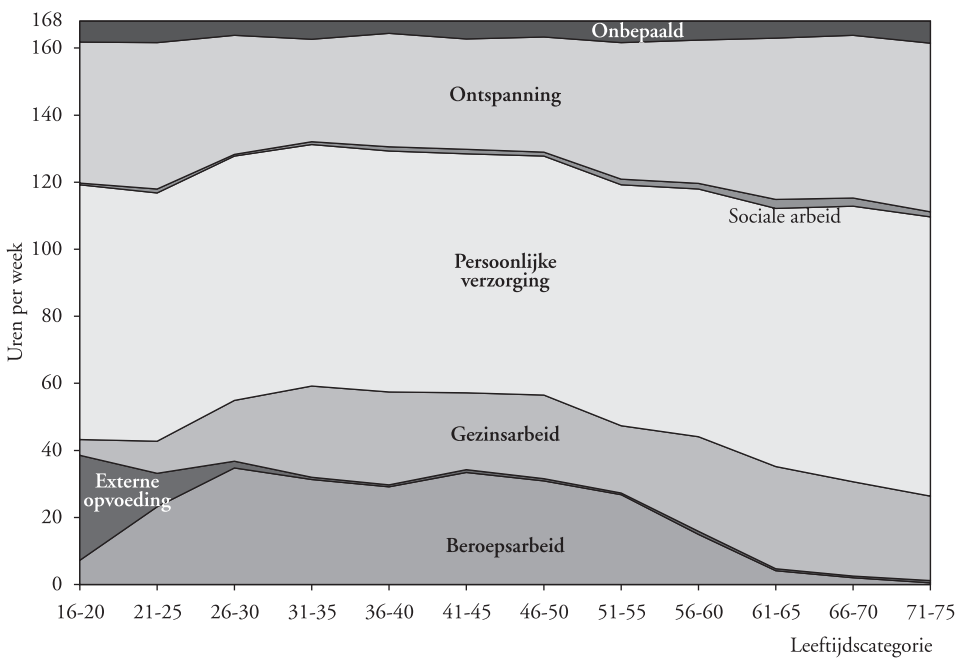
Centraal in deze bijdrage staat de notie 'gezin'. Het gezin wordt hier gezien als een maatschappelijke instelling die voortdurend gevormd en hervormd wordt binnen de vigerende en zich wijzigende economische, sociale en culturele contexten (§2). Ik ga na in welke mate de voorbije twee/drie eeuwen de verhoudingen tussen bevolking en gezin (§3) en tussen arbeid en gezin (§4) zijn gewijzigd. Deze veranderingen gaven vorm aan nieuwe gezinstypes, van flexibele combinatietypes in de 19de eeuw tot de kostwinnershuishoudens in de 20ste eeuw (§5). Dat alles wordt geïnterpreteerd binnen de verschuiving van een extensief naar een intensief bevolkings- en arbeidsmodel (§6).

2. Het gezin, een verhaal van interne en externe arbeidsverdeling

Demografische overzichten van de voorbije twee/drie eeuwen vertrekken veelal van een moderniseringsperspectief, vertaald als de 'demografische transitie'. Dit langetermijnmodel beschrijft de overgang van een 'traditioneel' patroon, gekenmerkt door een hoge nataliteit en mortaliteit, naar een 'modern' gedrag met lage geboorte- en sterftecijfers. In die transitie zijn twee fasen te onderscheiden. In een eerste fase daalt de mortaliteit terwijl de geboortecoëfficiënten hoog blijven. Daarna nemen de coëfficiënten van de vruchtbaarheid en de nataliteit af door het terugdringen van het aantal geboorten per gehuwd koppel. Er zijn diverse bezwaren te formuleren tegen dit rechtlijnige perspectief. Ten eerste worden enkele demografische parameters geïsoleerd en geaggregeerd waardoor verschillen en verschuivingen in tijd en plaats worden uitgevinkt. Maar vooral worden demografische patronen nog te veel verzelfstandigd en verklaard vanuit een vermeende eigen dynamiek.

Dezelfde gebrekkige historische benadering vinden we terug in de gezinsgeschiedenis. Hierbinnen werd in de loop der jaren een indrukwekkende expertise opgebouwd in het gedetailleerd bestuderen van familie, huishouden en gezinsvorming. Een meer geïntegreerde benadering van de leefsituatie, met oog voor de interactie met sociale en economische variabelen in de gezinsvorming en voor de verhouding tot macrostructu-

ren, bleek echter veel moeilijker. Inmiddels is in de historische en sociale wetenschappen het inzicht gegroeid dat binnen de gezinsstudies de oude scheidslijnen tussen productie en reproductie opgeheven moeten worden (zie onder meer Smith & Wallerstein, 1992; Seccombe, 1993; Van Dongen, 1993). In de oude benadering werd ervan uitgegaan dat 'demografisch gedrag' en huishoudvorming de reproductie bepalen, terwijl de (betaalde) arbeid stevast gelijk is aan productie. In een geïntegreerde benadering worden alle menselijke activiteiten beschouwd als productieve arbeidsprocessen waarbij de persoonlijke, sociale, materiële en financiële inpu-telementen via het arbeidsproces worden omgezet in een kwalitatief verschillende output. Men kan hierbij een aantal hoofdactiviteiten onderscheiden: beroepsarbeid, sociale arbeid, gezinsarbeid, externe opvoeding of vorming, persoonlijke verzorging en vrije tijd. Grafiek 1 laat de individuele tijdsverdeling per week zien van een gemiddelde Vlaming naar leeftijd (gegevens 1999) (Van Dongen, 2003).

Grafiek 1. Gemiddeld aantal uren dat Vlaamse mannen en vrouwen (16 tot 75 jaar) per week besteden aan de hoofdactiviteiten, naar leeftijd.

Elk individu streeft tijdens zijn of haar levensloop een evenwichtige combinatie van deze activiteiten na, om de gewenste samenstelling van persoonlijke, sociale, materiële en financiële middelen te realiseren. Elke activiteit levert een specifieke combinatie van deze elementen, die weer de input vormt voor andere activiteiten. Beroepsarbeid

levert – via de ruil met externe instanties – in grote mate de financiële en materiële middelen die nodig zijn voor de andere activiteiten. Gezinsarbeid brengt rechtstreeks goederen en diensten voort binnen het gezin, die grotendeels binnen het gezin zelf worden geruild en ‘vergoed’. Sociale arbeid betreft activiteiten ten behoeve van instanties buiten het gezin, waarbij men vooral persoonlijke en sociale opbrengsten nastreeft en eventueel een beperkte geldelijke (onkosten)vergoeding. Een analoge redenering geldt voor externe opvoeding, vrije tijd en persoonlijke verzorging.

De geschiedenis van de bevolking en de gezinnen is dus ook een verhaal van de ontwikkeling van de dagelijkse arbeidsverdeling (mannen, vrouwen, kinderen), in interactie met de buitenwereld. De keuzes inzake samenleven en kinderen krijgen/opvoeden, en de keuzes inzake de arbeids- en inkomensverdeling komen in het dagelijkse leven altijd samen voor, als centrale onderdelen van de overlevingsstrategie van mannen, vrouwen en gezinnen.

In historisch onderzoek wordt arbeid veelal gelijkgesteld met beroepsarbeid in de brede zin van het woord: alle marktgerichte activiteiten waarvan een (groot) deel van de output met andere externe actoren wordt geruild, al dan niet in monetaire termen. Hierbij kunnen diverse types of soorten markten worden onderscheiden, op basis van kenmerken als openheid, concurrentiedruk, productsegmentatie, betaalvormen, kredietmogelijkheden, het beleid van de overheid, het gewicht van basiswaarden als vrijheid, gelijkheid, solidariteit en efficiëntie, enzovoort. Een arbeidsmarkt is bijgevolg geen natuurlijk, universeel gegeven, maar het historische resultaat van de maatschappelijke strijd voor de controle over de productiemiddelen en de arbeidsvoorwaarden. De organisatie van de arbeidsmarkt(en) kan dus maar worden begrepen binnen de maatschappelijke context (tijd en ruimte), eerder dan in de tijdloze economische modellen waarin bijna volledig abstractie wordt gemaakt van (veranderingen in) preferenties, technologische prikkels, marktkrachten, kennis en ideologie.

Naarmate de kapitalistische arbeidsmarkten dominant worden, verengt het arbeidsbegrip. Arbeid wordt gelijkgesteld met betaalde of beroepsarbeid en gesteld tegenover de niet-arbeid. Niet-betaalde arbeid, huishoudelijke arbeid, sociale arbeid, enzovoort vallen buiten de ‘moderne’ economische arbeidsdefinitie. Arbeid evolueert van een algemeen of inclusief begrip tot een exclusief, uitsluitend begrip, in functie van de nieuwe, sterk gesegregerde arbeidsmarkten.

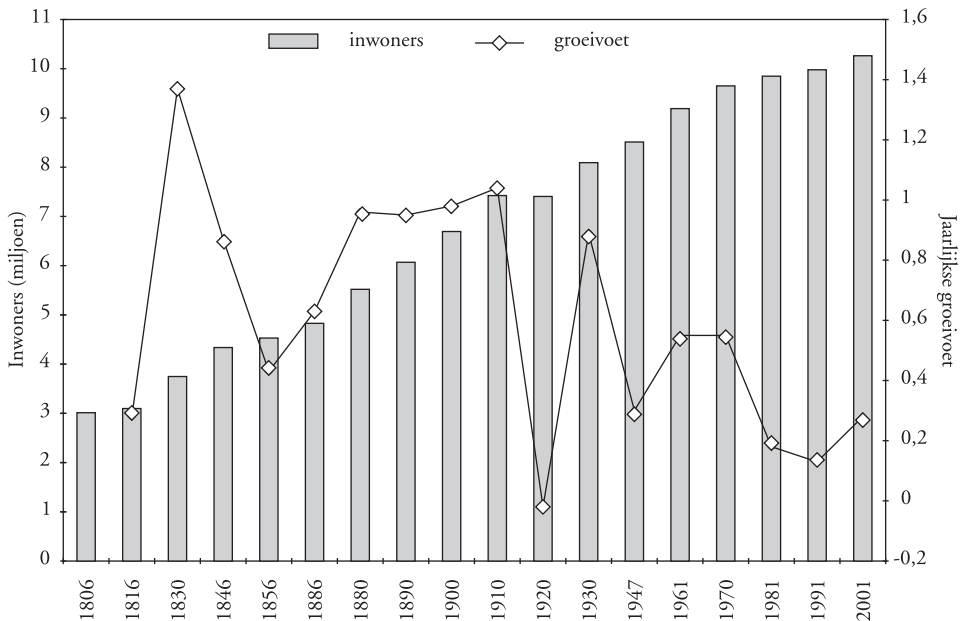
Het gebruik van arbeid als uitsluitend begrip heeft bijna altijd een klassen-, groeps- en gendergebonden connotatie. Bepaalde productieve activiteiten worden opgewaardeerd ten kosten van een degradatie van andere. Daarbij worden de diverse vormen van arbeid gedefinieerd in antagonistische termen: traditioneel-modern, geschoold-ongeschoold, betaald-niet betaald, individueel-collectief, mannelijk-vrouwelijk, respectabel-onrespectabel, onafhankelijk-afhankelijk. Dat onderscheid is ofwel klassen- of groepsgebonden (ongeschoold, traditioneel, ...) ofwel gendergebonden (huishoudelijk werk, vrouwenarbeid, ...). De exclusieve connotatie van arbeid is een ideologisch wapen waarmee sociale groepen werden en worden gehiërarchiseerd en de maatschap-

pelijke organisatie gereguleerd. Elke studie over gezin, bevolking en arbeid moet oog hebben voor de veelgelaagde en zich immer wijzigende inhoud van de begrippen waarmee wordt gewerkt. Dat is afhankelijk van verschillen in tijd (periodes), plaats (landen, regio's) en sociale verhoudingen. Wie bepaalt de inhoud van de begrippen en legt deze via de bronnen vast?

3. Gezin en bevolking²

3.1 Een ongelijke bevolkingsgroei

Vandaag leven en werken in België iets meer dan 10 miljoen mensen. Dat is een verviervoudiging ten opzichte van het midden van de 18de eeuw. Die aangroei heeft gezorgd voor een sterke verstedelijking van het Belgische landschap. Terwijl omstreeks 1800 nog meer dan drie kwart van de bevolking leeft in dorpskernen kleiner dan 5000 inwoners, is dat een eeuw later nog de helft en in 1950 iets meer dan een derde. Deze ommekeer is het gevolg van een matige, maar structurele groei van de bevolking van 0,65% per jaar. Die aangroei is niet gelijk, noch in tijd, noch in plaats (grafiek 2).

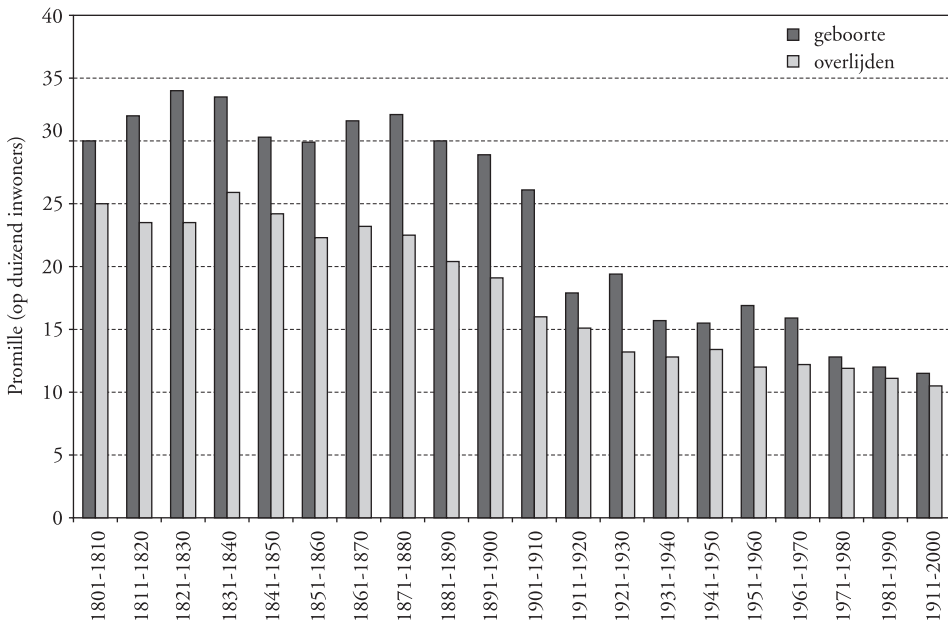

Grafiek 2. Bevolkingsgroei in België, 19de en 20ste eeuw.

De belangrijkste groeiversnelling vindt plaats tijdens het laatste kwart van de 19de en het eerste kwart van de 20ste eeuw, onderbroken door het rampzalige decennium van de Eerste Wereldoorlog. Een korte versnellingsperiode situeert zich in het tweede kwart van de 19de eeuw, tussen de moeilijke jaren van de Franse tijd en van de crisis van het midden van de eeuw. In het midden van de 20ste eeuw zet zich een structurele daling van het groeiritme in, die na 1980, oorlogsjaren uitgezonderd, resulteert in de laagste aangroei cijfers in twee eeuwen tijd.

In het begin van de 19de eeuw woont en werkt meer dan één op drie inwoners in de twee provincies (Oost- en West-)Vlaanderen. Zij zijn hiermee de dichtstbevolkte regio's. Op het einde van de 20ste eeuw is hun aandeel teruggelopen tot minder dan een kwart, evenveel als de provincie Brabant alleen. Deze regio is samen met de Antwerpse provincie de snelste groeier. Tezamen herbergen ze in 1800 23% en in 2000 39% van de Belgische bevolking. Aanvankelijk sloten de industriële provincies Luik en Henegouwen zich bij de groeiers aan (26% in 1800, 30% in 1900). Door de teloorgang van de oude economische zwaartepunten valt hun bevolkingsgewicht in de 20ste eeuw terug tot 22%. De enige bijkomende groeipool in de 20ste eeuw is Limburg, met een aandeel van 3,5% in 1900 en 8% in 2000.

De bevolkingsgroei geeft vooral in Vlaanderen aanleiding tot een suburbanisatie. België kent ondanks het vroege industrialisatieproces geen echte stedelijke metropolen. Van de 'urbane Belgen' (levend in centra groter dan 5000 inwoners) woont er in

Grafiek 3. Jaarlijkse coëfficiënten van geboorte en overlijden, 19de en 20ste eeuw.

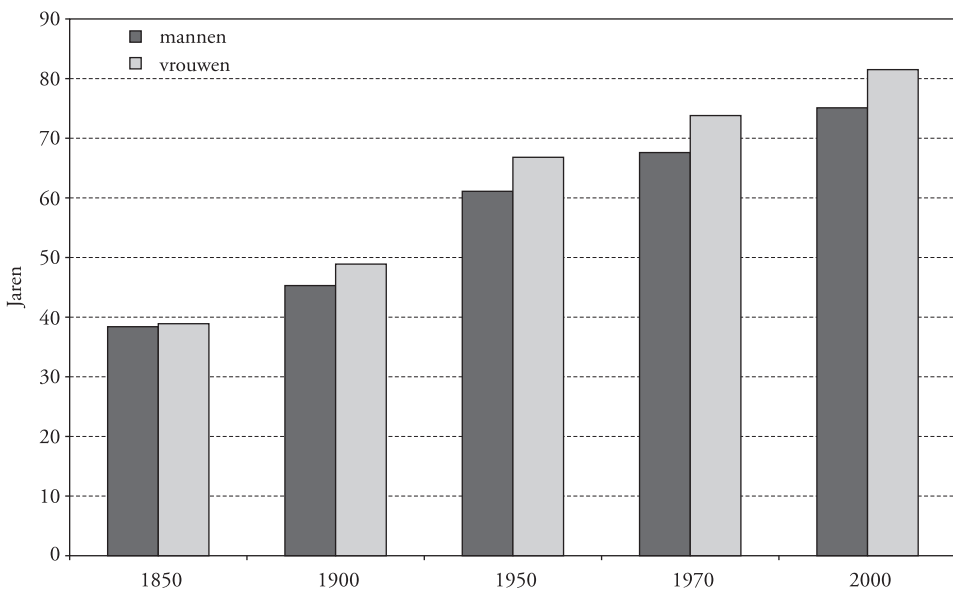
1910 amper één op acht in een grote stad met meer dan 100.000 inwoners. Deze suburbanisatie en de fysieke kloof tussen wonen en werken creëert de (Vlaamse) pendelaar en geeft vorm aan de in de 20ste eeuw immer aanzwellende pendelstromen naar de economische centra.

3.2 *Leven en sterven*

De structurele bevolkingsaan groei tijdens de voorbije twee/drie eeuwen is vooral het gevolg van een permanent natuurlijk bevolkingsoverschot (het verschil tussen geboorte- en sterftcijfers) (grafiek 3).

De gemiddelde geboortecijfers blijven hoog tot het laatste kwart van de 19de eeuw (met inzinkingen ten gevolge van ingrijpende maatschappelijke crisissen in het begin en het midden van de eeuw). Hierna zien we een gestaag dalende lijn, enkel onderbroken door de twee naoorlogse inhaalbewegingen en een – alle verhoudingen in acht genomen, erg beperkte – babyboom in de jaren 1960 en 1970. De nog snellere afname van het relatieve aantal sterftes vanaf 1880 zorgt ervoor dat deze terugval in de geboorten zich maar vanaf het interbellum laat voelen in lagere groeicoëfficiënten.

Door de dalende mortaliteit stijgt de gemiddelde levensverwachting (grafiek 4) (gegevens gebaseerd op Devos, 2003). De statistische levensverwachting bij de geboorte is tot het derde kwart van de 19de eeuw niet hoger dan 40 jaar. Afhankelijk van de

Grafiek 4. De levensverwachting bij geboorte in België, 1850-2000.

woonplaats (industriële regio's, steden) is dat vaak nog heel wat lager. Pas vanaf de jaren 1880 begint de levensverwachting substantieel te stijgen. De man leeft gemiddeld minder lang dan de vrouw, oplopend van drie à vier jaar omstreeks 1900 tot meer dan zes jaar een eeuw later. De hogere levensverwachting is een gevolg van een verbetering van de dagelijkse voeding, een betere persoonlijke hygiëne (zeep) en een succesvol terugdringen van enkele besmettelijke ziekten (onder meer door grootscheepse stedelijke saneringsprojecten en door de aanleg van drinkwater- en rioleringsnetwerken).

Cruciaal in dit proces is het terugdringen van de kinder- en zuigelingensterfte. In de 19de eeuw haalt gemiddeld één op zes à zeven zuigelingen (150/170 op duizend levendgeborenen) het eerste levensjaar niet, een verhouding die tot het begin van de 20ste eeuw opmerkelijk stabiel blijft. De kindersterfte tussen het eerste en tiende levensjaar wordt tijdens de laatste decennia van de 19de eeuw wel teruggedrongen, wat de globale overlevingskansen van de kinderen doet toenemen. In het tweede kwart van de 19de eeuw haalt 40 à 50% van de borelingen hun tiende levensjaar niet. Na 1880 is dat nog 25%. De doorbraak komt er maar met de succesvolle bestrijding van kinderziekten als mazelen en kinkhoest en, vooral, met het terugdringen van de onhygiënische flessenvoeding. Na 1900 wordt België zelfs een voorloper in de strijd tegen de zuigelingensterfte, onder andere met de uitbouw van een netwerk van consultatiecentra voor zuigelingen, de voorlichting over voeding en hygiëne en medische bijstand. Daardoor loopt de sterftetekans voor kinderen onder één jaar verder terug tot 8 à 10 op honderd geboorten in 1930, 5 à 6% in 1950, 2 à 2,5% in 1970 en amper 0,5% in 2000.

Sinds de 18de eeuw neemt de demografische impact van conjuncturele demografische crisissen stelselmatig af. Daartegenover staat een structurele verschuiving in de verhouding tussen leven en dood door de desintegratie van rurale overlevingspatronen en een groeiende impact van de nieuwe urbane risicomaatschappij. Nieuwe vormen van uithuizige arbeid, lossere gezins- en opvoedingspatronen en een zeer slechte publieke en persoonlijke hygiëne zorgen voor hoge, sterk sociaal- en seksegebonden sterftetekansen. De eerste slachtoffers zijn de zuigelingen en de kinderen in de stedelijke volkswijken, maar ook in de plattelandsdorpen.

Tot de jaren 1870 is het overheidsoptreden vrijwel uitsluitend gericht op het bestrijden van epidemieën. Net zoals de prille arbeidswetgeving zijn de eerste ingrepen in de gezondheidszorg uitsluitend gericht op het bestrijden van excessen en op het bestendigen en vergroten van sociale segregatie. Pas vanaf de late 19de eeuw krijgt *la santé publique* ook een sociale en morele connotatie. Dat gaat gepaard met de eerste ontwerpen voor een coherente wetgeving en de eerste succesvolle uitbouw van lokale gezondheidsdiensten (Gent 1891, Antwerpen 1893).

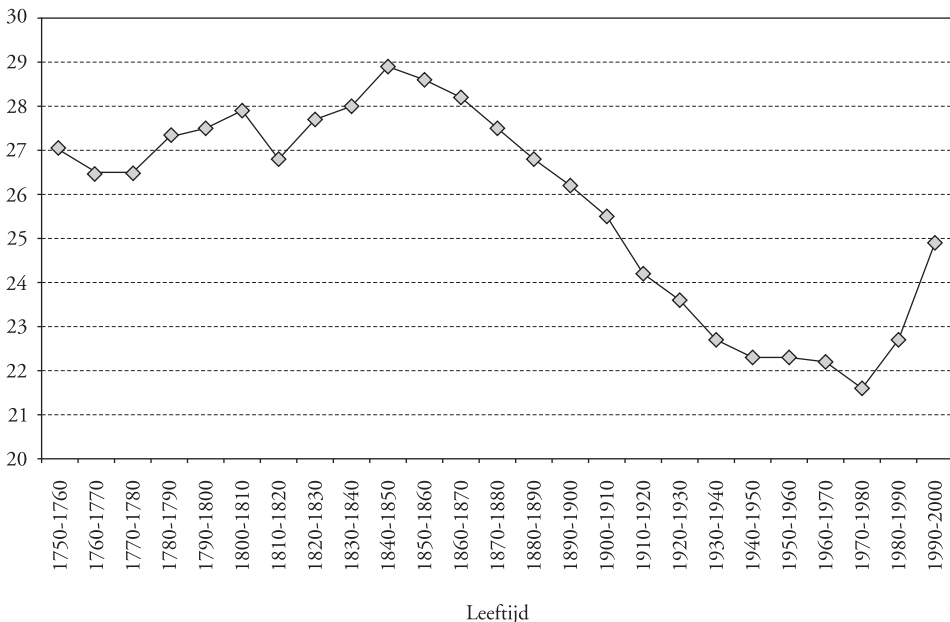
Het terugdringen van de sterfterisico's gebeurt in de context van de uitbouw van een nieuwe, meer gereguleerde samenleving. Pleidooien voor minder uithuizige arbeid voor de vrouw, voor een betere persoonlijke verzorging en voor meer hygiënische zorg bij de opvoeding lopen parallel met een actiever overheidsingrijpen ter bestrijding van

de epidemieën, besmettelijke ziekten, stadsvervuiling, enzovoort. Het is pas vanaf het begin van de 20ste eeuw dat deze ingrepen een duidelijke impact hebben op het terugdringen van de sterfterisico's.

3.3 De vrouwelijke vruchtbaarheid

Een beslissende omslag in het demografische patroon is de verandering in de controle over de vrouwelijke vruchtbaarheid. Terwijl tot het laatste kwart van de 19de eeuw de geboortecijfers gedrukt worden door een beperking van de nuptialiteit (late huwelijksleeftijd, veel celibaat), wordt hierna een steeds vrijer huwelijksgedrag gecombineerd met een sterke beperking van de huwelijksvruchtbaarheid.

In een ruraal-agrarische samenleving wijst een stijging van de gemiddelde huwelijksleeftijd (grafiek 5) en de groeiende groep van nooit gehuwde vrouwen op meer beklemmende arbeids- en inkomensperspectieven. De zeer hoge huwelijksleeftijden (eerste huwelijk) in het tweede en derde kwart van de 19de eeuw illustreren dat. De dominantie van dit model wordt pas doorbroken in het laatste kwart van de 19de eeuw, wanneer een nieuw urbaan patroon meer algemeen wordt. De verlaging van de leeftijd zet zich het eerst in de Waalse industriebekkens in, en wordt algemeen vanaf 1880. Tussen het laatste kwart van de 19de eeuw en het midden van de 20ste eeuw

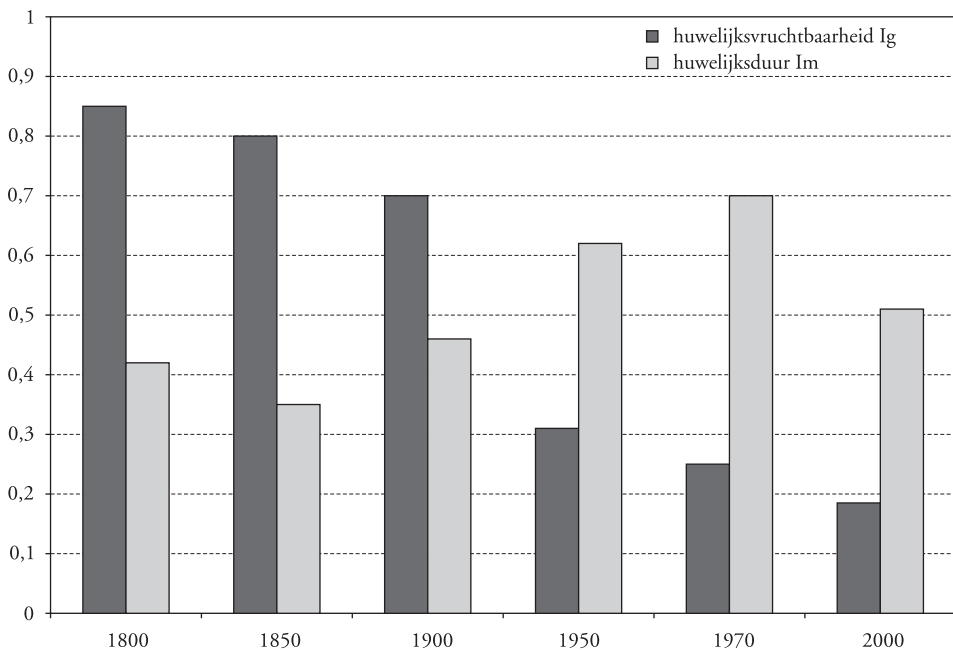

Grafiek 5. De vrouwelijke huwelijksleeftijd (eerste huwelijk), 1750-2000.

neemt de gemiddelde leeftijd van de vrouw bij haar eerste huwelijk spectaculair af, van meer dan 28 jaar tot iets minder dan 22 jaar. Tevens stappen er ook meer vrouwen in het huwelijksbootje. Het aandeel van de vrouwen die nooit huwen, neemt sterk toe in de eerste helft van de 19de eeuw (van minder dan 10% tot bijna een kwart). Hierna groeit het succes van het huwelijk opnieuw. In 1900 blijft nog 15 tot 20% ongehuwd, na 1950 is dat opnieuw minder dan 10%.

Grafiek 6 illustreert de schaarbeweging van een stijgende huwelijksduur (Im) en een dalende huwelijksvruchtbaarheid (Ig).³ In de eerste helft van de vorige eeuw brengt de gemiddelde vrouw maar 35 tot 40% van haar vruchtbare leven door in huwelijksverband. Daartegenover staat dat die huwelijksvruchtbaarheid nauwelijks wordt afgeremd. Vanaf het einde van de eeuw neemt de huwelijksleeftijd af en het aantal gehuwde vrouwen toe, wat de gemiddelde huwelijksduur de hoogte injaagt (Im neemt toe). Via de succesvolle verspreiding van anticonceptiemethoden wordt vooral ná 1900 het aantal geboorten drastisch afgeremd (Ig neemt af).

Op het einde van de 20ste eeuw tekent zich een nieuwe omslag af binnen de patronen van huwelijk en vruchtbaarheid. Voor het eerst in een lange eeuw neemt de gemiddelde huwelijksleeftijd weer toe en het aandeel van de gehuwde vrouwen weer af. Een gevolg is een terugval van de Im-coëfficiënt, echter zonder dat wordt gecompenseerd door een stijgende vruchtbaarheid binnen het huwelijk (Ig). Terwijl het aandeel

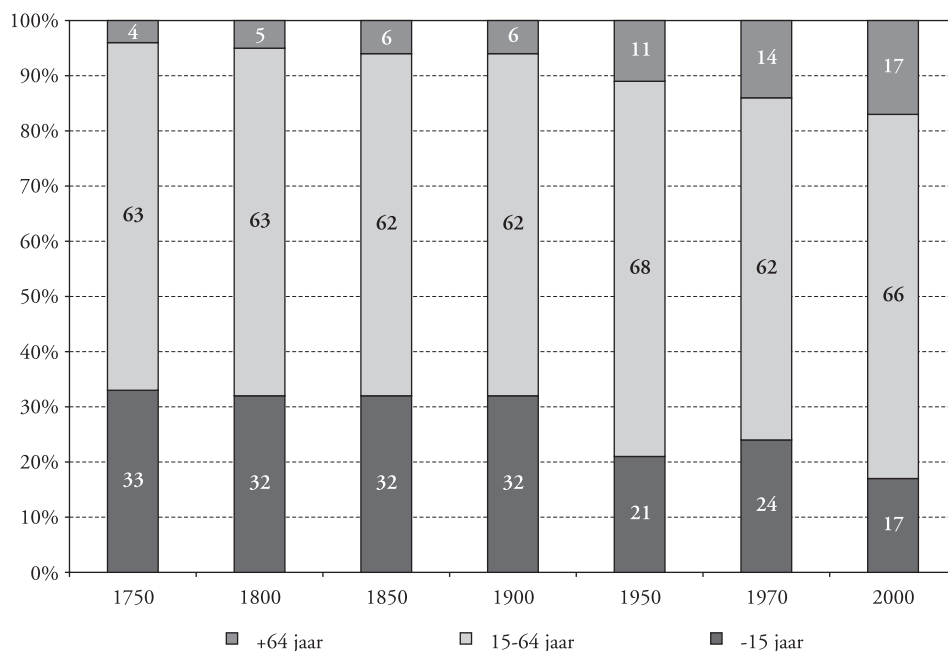

Grafiek 6. Huwelijksduur en huwelijksvruchtbaarheid, 1800-2000.

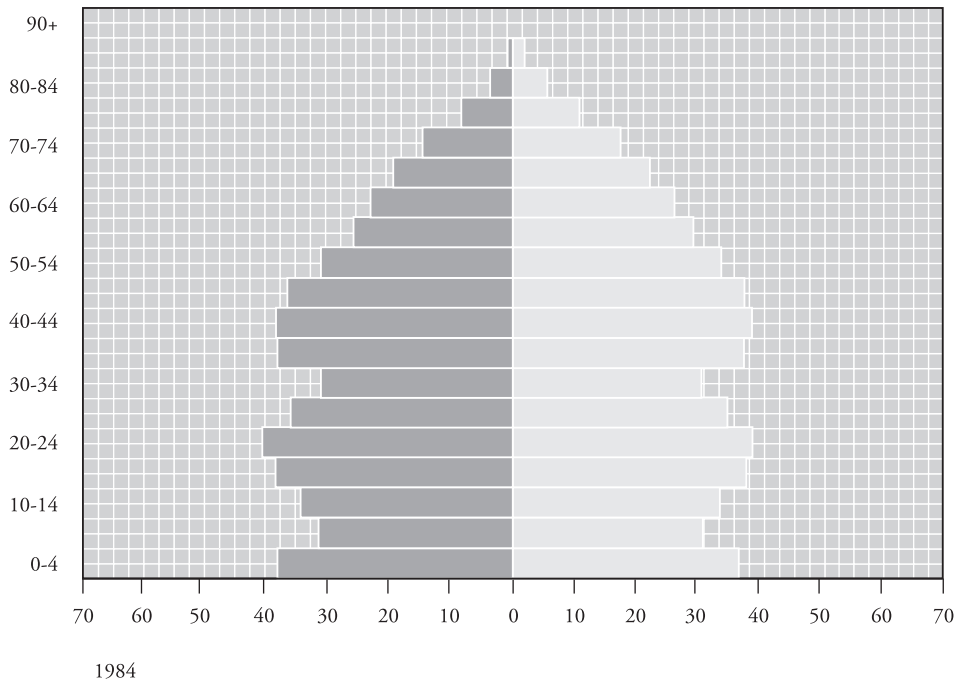
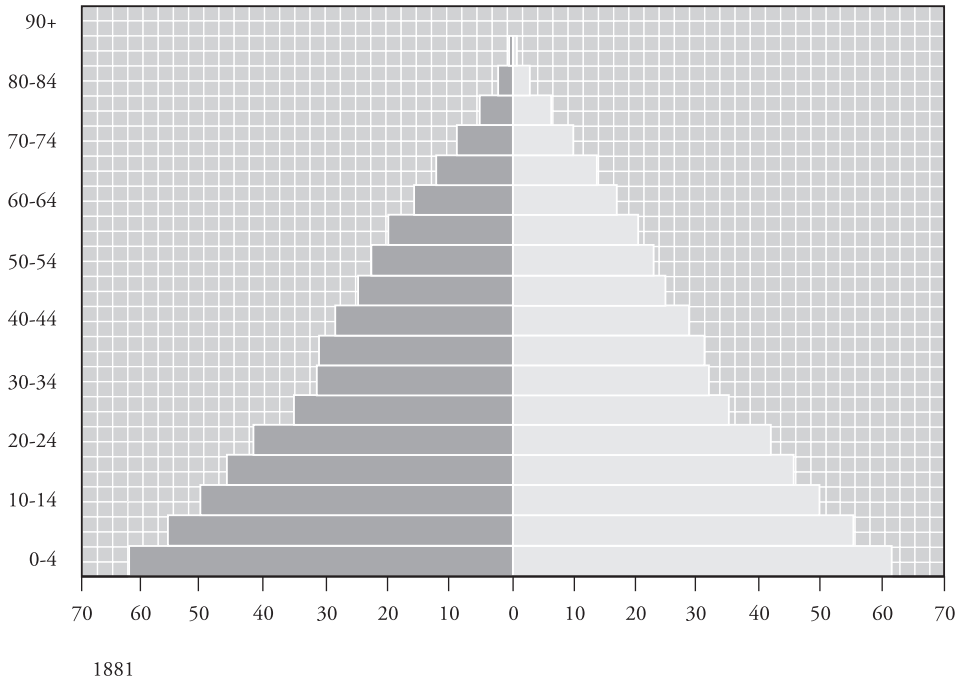
van de gehuwde vrouwen in de totale vrouwelijke bevolkingsgroep tussen 15 en 49 jaar van 1850 tot 1950 oploopt van 40% tot 66%, is dat in 2000 opnieuw gezakt onder 50%. Daarbij komt dat een steeds groter aandeel van de huwelijken een hertrouw is, een gevolg van de snelle toename van het aantal echtscheidingen. In de jaren 1980 is dat nog minder dan één op tien huwelijken, in 2000 al meer dan één op drie.⁴ Het aantal geboorten buiten het traditionele huwelijk neemt dan ook snel toe, tot meer dan één op vier in 2000. Het is duidelijk dat op het einde van de 20ste eeuw het huwelijk als rolmodel opnieuw wordt doorbroken.

3.4 Samenstelling van bevolking en gezin

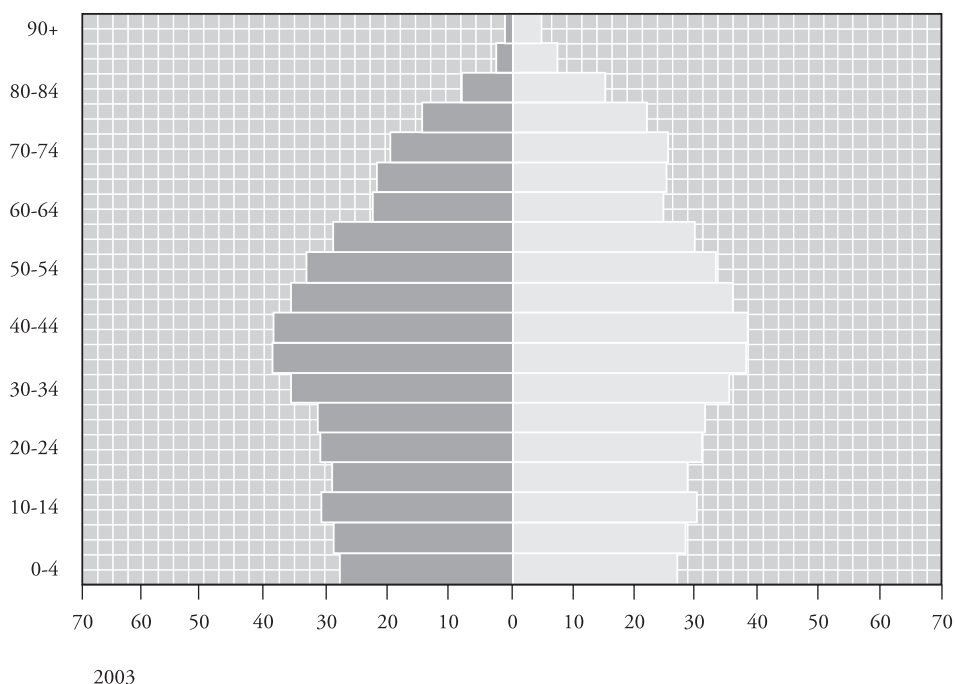
Opvallend in grafiek 7 is het stabiele aandeel van de leeftijdsgroep tussen 14 en 65 jaar oud. Ongeveer twee derde van de bevolking situeert zich in deze leeftijdsklasse. Betekenisvol is de sterke afname in de 20ste eeuw van het aandeel van de kinderen, van één derde tot minder dan één vijfde, en de toename van de 65+'ers (deze groep overtreft nu al die van de kinderen). Een gevolg hiervan is de absolute en relatieve aangroei van de gehuwde bevolking (van amper één derde in de 19de eeuw tot de helft na 1950) en de verdubbeling van de verweduwde en gescheiden mannen en vrouwen (van 5,5% tot meer dan 11%). Dat alles zou zich moeten vertalen in een

Grafiek 7. Leeftijdsstructuur van de Belgische bevolking, 1750-2000.

Grafiek 8. Leeftijdspiramide voor de Belgische bevolking in 1881, 1948 en 2003.

Grafiek 8. Vervolg.

meer dan verhoudingsgewijze aangroei van de potentieel beroepsactieve bevolking – de mannen en vrouwen ouder dan 15 jaar – van iets meer dan twee derde in de 19de eeuw tot 80% en meer in de tweede helft van de 20ste eeuw. Dat is echter niet het geval om drie redenen: het toenemende aantal studerenden boven de 15 jaar, de aangroei van de bevolking ‘op rust’, ook jonger dan 65 jaar, en het tenminste tijdelijk terugtrekken van de vrouw van de officiële, zichtbare arbeidsmarkt. Hiermee wordt de aangroei van de arbeidsmarkt fel ingeperkt. De bevolkingspiramides in grafiek 8 illustreren treffend de ommekeer in de leeftijdsverhouding.

Gemiddeld wonen tot 1900 4,5 à 5 personen in een huishouden samen. Hiermee worden de huishoudens of gezinnen onder één dak bedoeld, met alle geregistreerde gezinsleden. De gezinsdichtheid is het gemiddelde van alle huishoudens op één telmoment, van éénpersoonsgezinnen tot meervoudige huishoudens. Traditioneel zijn de gezinnen in de stad kleiner dan op het platteland: 4,2 à 4,5 leden tegenover vijf gezinsleden in de dorpen. Vanaf het einde van de 19de eeuw wordt het huishouden merkkelijk kleiner: vier gezinsleden in 1900, drie gezinsleden in de jaren 1960 en amper 2,35 gezinsleden in 2000.

In de 19de eeuw bestaat ongeveer één op vijf huishoudens uit één persoon, vaak weduwen of weduwnaars. In drie op vier gezinnen leven een man en een vrouw ge-

huwd samen (kerngezinnen). Deze verhoudingen blijven opvallend stabiel tot de jaren 1970. Hierna neemt het aandeel van de 'traditionele' kerngezinnen spectaculair af, tot iets meer dan 50% in 2000. Eén op drie huishoudens bestaat nu uit alleenstaanden en één op acht uit alleenstaande moeders of vaders met kinderen (een verdubbeling ten opzichte van 1970).

Deze 'statische' gegevens vertellen ons weinig over de dynamiek van de levensloop. Gemiddelden geven vaak een beeld van een schijnbare stabiliteit. Dat klopt zeker niet voor de 19de eeuw. Door de hoge sterfterisico's loopt één op vijf huwelijken al stuk na vijf jaar, en twee op vijf na tien jaar. De gemiddelde levensduur van een huwelijk is dan amper vijftien tot twintig jaar. Twee op drie kinderen verliezen minimum één ouder voor hun twintigste levensjaar. Het verlies van een partner wordt vaak gevolgd door een hertrouw. Eén op drie huwelijken vindt plaats met minstens één reeds gehuwde partner. De helft van die huwelijken wordt al ingezegend binnen het eerste jaar na het overlijden van de vorige partner.

Deze onzekerheid geeft het belang aan van min of meer stabiele en officieel geregistreerde samenlevingsverbanden voor het grootbrengen van kinderen en het opbouwen van een gezinsinkomen. Tegelijkertijd wijst het voorgaande op de vele overgangen binnen de individuele levensloop: kind in een kerngezin met natuurlijke ouders; kind in een gezin met minstens één vreemde ouder; voorhuwelijkse relaties, eventueel met voorhuwelijkse kinderen; kerngezin met een gehuwde partner; gezin met eigen kinderen; gezin met een nieuwe partner en met stiefkinderen; gezin zonder kinderen; alleenstaande of inwonend bij familie of vreemden. Hierbij moet nog rekening worden gehouden met het al dan niet inwonen van familieleden (jongere broers of zusters, vader en/of moeder, kind van een oudere dochter, tijdelijke dienstboden en kostgangers, enzovoort). Het is duidelijk dat elke man en vrouw vele gezinssituaties doorkruist, en dat het 'ideaaltypische' kerngezin van man en vrouw (allebei eerstgehuwden) met de eigen kinderen slechts een beperkt deel van de levensloop inneemt (tien tot twintig jaar).

Maatschappelijke veranderingen geven veelal aanleiding tot een toenemende onzekerheid. Die is onder meer te meten aan de frequentie van buitenhuwelijkse concepties. Het is niet toevallig dat die spectaculair toenemen vanaf het laatste kwart van de 18de eeuw. Tussen 1800 en 1880 is op het Vlaamse platteland bijna één op drie eerste geboorten het gevolg van een voorhuwelijkse conceptie. Het overgrote deel van die geboortes vindt plaats binnen de vijf maanden na het huwelijk, zodat hier gesproken kan worden van min of meer 'geforceerde' huwelijken. Nog hoger zijn de verhoudingen in de stad, met maxima in de eerste helft van de eeuw tot 45% (Gent, Antwerpen). Na 1850 nemen de verhoudingen lichtjes af, maar blijven ze nog lange tijd zeer hoog. Een globale index van het buitenhuwelijkse seksuele gedrag krijgen we door het aantal voorhuwelijkse en onwettige geboorten te relateren aan alle eerste geboorten (plus onwettige). De gemiddelde verhoudingen voor Vlaanderen lopen op van 15-20% in het midden van de 18de eeuw, over 35-40% op het einde van de eeuw tot 55-60% tijdens de eerste helft van de 19de eeuw. In de steden Gent en Antwerpen teke-

nen we eenzelfde trend op, zij het met nog hogere waarden: 25-35% in het midden van de 18de eeuw, 45-50% op het einde van de eeuw en 60-70% in de eerste helft van de 19de eeuw. Hoewel lang niet alle gedragingen bekend zijn (seksuele experimenten, anticonceptie, abortus, kindermoord), wijzen de gegevens ondubbelzinnig op een lossere band tussen huwelijk en seksualiteit in de 19de eeuw.

De voorgaande gegevens wijzen op de nauwe band tussen veranderingen in algemene maatschappelijke patronen en de allerindividueelste beslissingen inzake samenwonen en seksualiteit. De 19de-eeuwse samenleving zet de oude samenlevingspatronen onder steeds grotere druk. Vooral in de stedelijke omgeving verliezen het kerngezin en het huwelijk veel van hun bindende kracht. Het gezinsmodel wordt echter niet verlaten, maar steeds meer worden de grenzen ervan doorbroken. De grote onzekerheden op de arbeidsmarkt en de woonmarkt nopen tot vele *ad-hoc*-beslissingen inzake kinderen, samenwonen, voorlopige en meer definitieve leefvormen. Tegelijkertijd neemt het belang toe van informele of meer onzichtbare sociale netwerken, in de uitgebreide familie, in de wijk, soms zelfs over de (lokale, regionale, nationale) grenzen heen. Het uitputtende en extreem flexibele arbeidsmodel van de 19de eeuw botst vaak met de gezinsidealen. Naar het einde van de eeuw worden de belangrijkste onevenredigheden gesloopt, de onzekerheden inzake arbeid, inkomen, leven en dood worden drastisch beperkt. De 20ste-eeuwse samenleving wordt getypeerd door een strak gezinsmodel. Dat houdt stand tot de laatste twee decennia van de eeuw. Een nieuwe maatschappelijke ommekeer doorbreekt dan opnieuw de congruentie tussen gezin, huwelijk en kinderen.

4. Gezin en beroepsarbeid

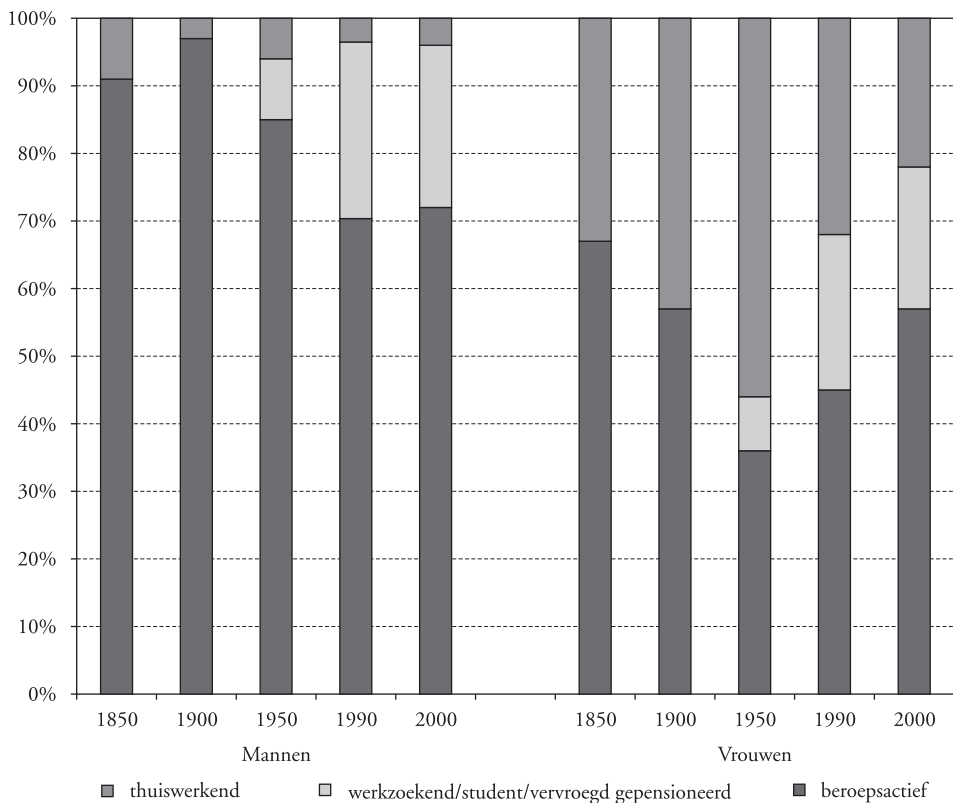
De deelname aan de externe arbeidsmarkt en de verdeling van de interne gezinsinkomsten illustreren de veranderende arbeidsverhoudingen binnen en buiten het gezin (op basis van Van Dongen, 1993; Vanhoute, 1997; Van Dongen, Vanhoute & Pauwels, 1998; Van Dongen & Vanhoute, 2001).⁵

4.1 *De externe arbeidsmarkt*

De grafieken 9 en 10 vatten een aantal gegevens samen met betrekking tot de geregistreerde beroepsactieve en de potentieel beroepsactieve bevolking. Voor de laatste groep neem ik de inwoners tussen 15 en 64 jaar als meter. 60 tot 65% van de bevolking behoort tot deze leeftijdsgroep. De geregistreerde actieve bevolking is een statistische reconstructie op basis van de beroepentellingen. Eerder dan te pogen een exacte weging te maken van de (betaalde) arbeid, confronteer ik hier twee onafhankelijke parameters: een min of meer exacte meter (de leeftijdsgroep) en een volgens voorafbe-

paalde criteria gereconstrueerde groep (de beroepsactieven). Deze confrontatie leert ons wat de 'verborgen' arbeid is en waar die gesitueerd moet worden.

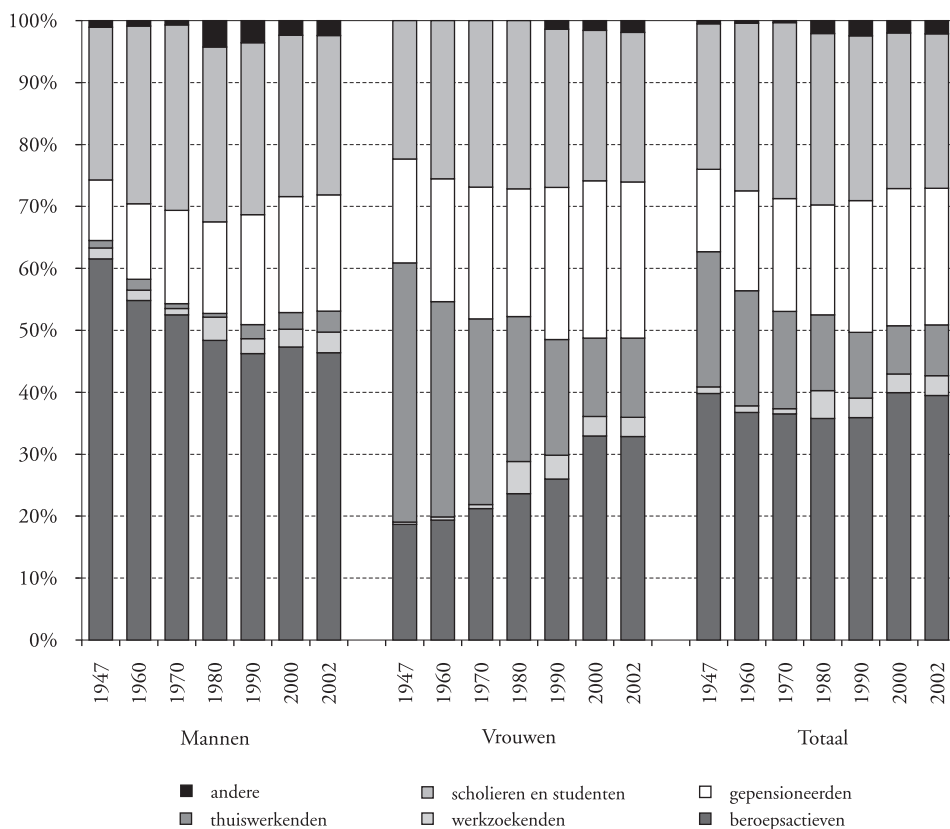
Grafiek 9 meet de officiële beroepsbevolking in Vlaanderen in vijf peiljaren. De cijfers geven de verhouding aan tot de totale bevolking van 15 tot 65 jaar (als meter voor de potentieel beroepsactieve bevolking, of: totale beroepsbevolking), mannen (links) en vrouwen (rechts). Bekijken we de thuiswerkenden, dan blijft bij de mannen dit aandeel veelal beperkt tot minder dan 5%. De officiële, 'actieve' beroepsbevolking daalt wel in de 20ste eeuw, maar dat wordt opgevangen door een aangroei van de 'niet-actieve' beroepsbevolking, zijnde studenten, vroegtijdig gepensioneerden en officieel werkzoekenden. Bij de vrouwen is de schommeling veel groter, met een terugval van de officiële arbeidsparticipatie van 67% in 1850 tot 36% in 1950. Hierna neemt zowel de actieve als de niet-actieve beroepsbevolking toe, met als gevolg dat in 1990 nog 29% en in 2000 nog 22% van de vrouwen tussen 15 en 65 jaar niet tot de beroepsbevolking behoort.

Grafiek 9. De geregistreerde arbeidsparticipatie in Vlaanderen, 1850-2000.

Grafiek 10 geeft een meer gedetailleerd overzicht van de arbeidspositie van mannen en vrouwen in de tweede helft van de 20ste eeuw. Ditmaal wordt de totale bevolking, inclusief kinderen en bejaarden, onderverdeeld in zes categorieën. Opvallend is opnieuw de sterke terugval van het 'verborgen' arbeidspotentieel van de thuiswerkende vrouwen. Het is duidelijk dat de zogenaamde (bijna) volledige tewerkstelling in de jaren 1950 en 1960 maar mogelijk was door de zeer grote, structurele, maar niet-geregistreerde vrouwelijke werkloosheid (inactiviteit). Het aandeel van de niet-actieve beroepsbevolking (niet officieel beroepsactief: werkzoekenden en thuiswerkenden) ten opzichte van de officieel beroepsactieven is nu heel wat kleiner dan in de jaren 1950-1970. Dat is een gevolg van de sterk toegenomen vrouwelijke beroepsactiviteit en van de vervroegde uittrede uit de arbeidsmarkt door pensionering.

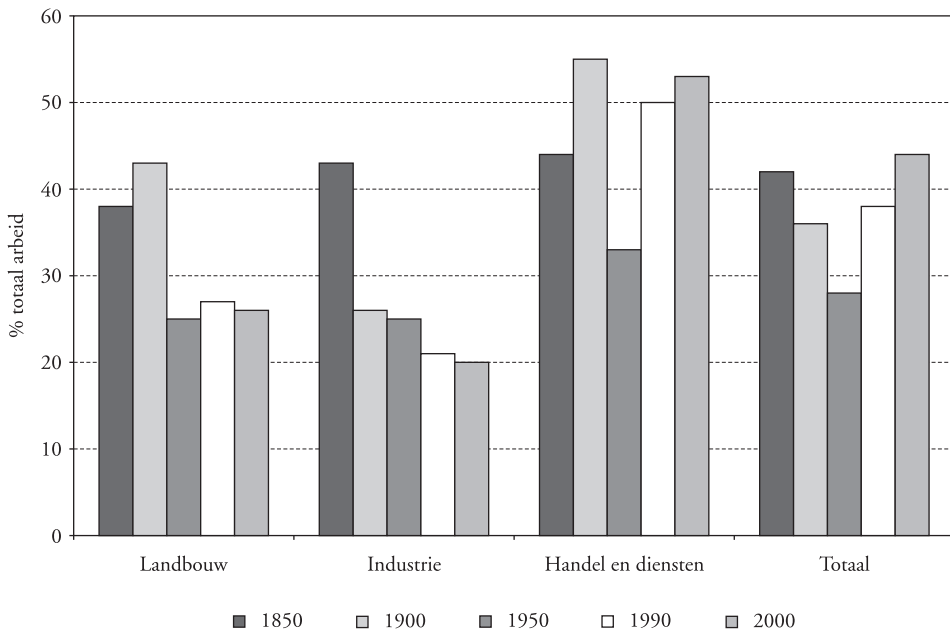
In grafiek 11 zien we het aandeel van de vrouw op de officiële arbeidsmarkt, in totaal en opgedeeld volgens de drie klassieke sectoren. In het algemeen loopt het aandeel van de vrouw terug van 42% van alle geregistreerde actieven in 1850 (zeer gelijk ver-

Grafiek 10. De arbeidssituatie van de totale bevolking in België gedurende de periode 1947-2002.

deeld over de drie sectoren) tot 28% een eeuw later. Vandaag is haar aandeel opnieuw opgelopen tot meer dan 40%. De terugval van de officiële arbeidsdeelname van de vrouw doet zich het eerst voor in de industriële sector, met het marginaliseren van de productie in huisnijverheid, maar ook, naar het einde van de 19de eeuw, met de uitstoot van de vrouw uit de fabrieken. Daartegenover staat de vervrouwelijking in diezelfde periode van de expanderende handels- en dienstensector (met vooral een sterke aangroei van het aantal dienstmeiden). Na 1900 verliest de vrouw ook terrein in de landbouw én in de tertiaire sector. De herintrede van de vrouw in de officiële arbeidsmarkt na 1950 situeert zich bijna uitsluitend in de dienstensector. De vrouwen vormen hier, zoals in 1900, opnieuw de meerderheid.

De uitstoot van de vrouw uit de geregistreerde arbeidsmarkt vanaf de tweede helft van de 19de eeuw is in de eerste plaats de uitstoot van de gehuwde vrouw. In 1900 is nog maar 18% van de getrouwde vrouwen officieel beroepsactief, ongetwijfeld een substantiële vermindering ten opzichte van een halve eeuw vroeger (hoewel we hier geen algemene cijfers kunnen geven). Deze beweging gaat samen met een meer uitgesproken 'beschermende' houding van de wetgever tegenover de gehuwde huisvrouw. Na een lange aanloop tijdens de laatste decennia van de 19de eeuw wordt in 1919 een eerste omvattende wet uitgevaardigd ter inperking van de (betaalde) vrouwen- en kinderarbeid. Het gezin diende behoed te worden tegen een al te lange afwezigheid van de moeder des huizes. Tijdens de crisisjaren 1930 zakt de officiële arbeidsparticipatie

Grafiek 11. Aandeel van de vrouw op de geregistreerde arbeidsmarkt in Vlaanderen, 1850-2000.

van de vrouw naar een dieptepunt. In 1934/1935 is er een ongemeen grote wetgeven- de activiteit ter inperking van de aanwezigheid van de vrouw op de arbeidsmarkt: er wordt per bedrijf een quotum van vrouwelijke arbeidskrachten vastgesteld, er wordt een aanwervingsstop voor vrouwen in openbare diensten uitgevaardigd, werkloze vrouwen en de werkloze partners van werkende vrouwen krijgen een lagere of zelfs he- lemaal geen uitkering meer, fiscaal worden de inkomsten van gehuwde koppels sa- mengevoegd. Na de Tweede Wereldoorlog wordt dit ontmoedigingsbeleid voortgezet, maar dan vooral via het financieel belonen van de huisvrouw. Moeders zonder enig zelfstandig inkomen ontvangen een 'haardvergoeding' en een hoger kindergeld, en ge- nieten allerlei afgeleide rechten en fiscale voordelen.

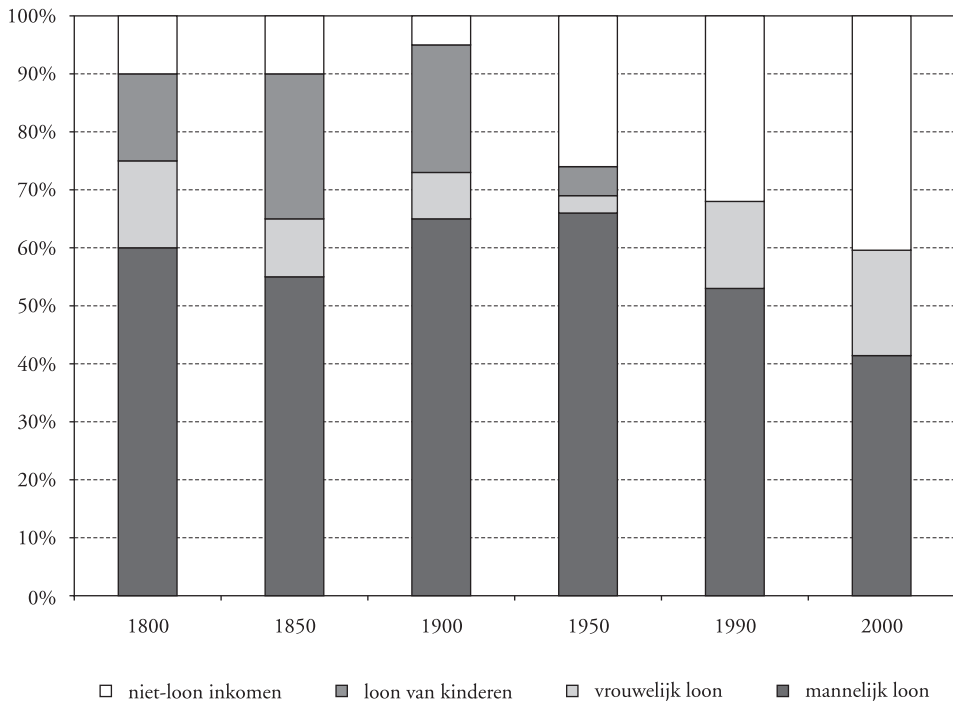
In 1950 is de geregistreerde beroeps participatie van de gehuwde vrouw gezakt tot amper 15%. Hier staat tegenover dat de herintrede van de vrouw op de arbeidsmarkt tijdens de laatste twee decennia eveneens vooral een zaak is van de gehuwde vrouw. Vandaag is opnieuw meer dan de helft van hen officieel arbeidsactief. Die kentering gaat samen met een omslag in het overheidsbeleid. Vanaf de tweede helft van de jaren 1950 zwingelt de Belgische economie in fors tempo aan, met een sterke toename van de arbeidsvraag als gevolg. Betaalde arbeid door vrouwen moet nu worden aangemoedigd. Eerst worden de premies voor de moeder aan de haard en de discriminatoire werkloosheidsuitkering afgeschaft. De wet van 1967 op de kinder- en vrouwenarbeid heeft niet meer het 'afschermen', maar wel het 'beschermen' van de werkende vrouw tot doel. Dat vertaalt zich onder meer in het verplichte kraamverlof en een beperking van het ontslagrecht van de werkgever. Het jaar 1975 is een mijlpaal in de trage tocht naar een gelijke behandeling van mannen en vrouwen op de werkvloer. De Belgische overheid concretiseert een Europese richtlijn die een algemeen verbod instelt op elke vorm van loondiscriminatie op basis van geslacht. Drie jaar later wordt dit discrimina- tieverbod uitgebreid tot de volledige arbeids sfeer (arbeidsvoorwaarden, beroepsoplei- ding, promotiekansen, enzovoort). In de jaren 1980 wordt dit gelijkheidsbeginsel ver- der geconcretiseerd: positieve acties ter aanwerving van vrouwen, beroepsloopbaanon- derbreking, ouderschapsverlof. De hervorming van het fiscale stelsel in 1988 voert de fiscale decumulatie in voor gezinnen met twee verdienende partners. Hiermee wordt de tweede kostwinner (bijna steeds de vrouw) minder fiscaal gestraft.

4.2 *Het gezinsinkomen*

Een onrechtstreekse benadering van de arbeidsverhoudingen binnen het huishouden is mogelijk via enquêtes naar het gezinsbudget en het gezinsinkomen. Alle kritiek in acht genomen (voor de oudere cijfers betreft het vooral geldelijke inkomens van stede- lijke arbeidersgezinnen), maken de gegevens duidelijk dat het looninkomen van het mannelijke gezinshoofd goed is voor maximaal twee derde van het totale geldinko- men. In het midden van de 19de eeuw is dat minder door een toename van vooral de kinderarbeid. Heden ten dage valt dit aandeel opnieuw sterk terug, ditmaal door het

grotere aandeel van het looninkomen van de vrouw en vooral van niet-looninkomens zoals sociale uitkeringen en verdiensten uit kapitaal. De bijdrage van de vrouw neemt af van 15% omstreeks 1800 tot 3% in 1950. Vandaag is het aandeel van het vrouwelijke loon in de gezinsinkomens opnieuw hoger dan in het midden van de 19de eeuw. We dienen er wel rekening mee te houden dat het inkomensaandeel van de vrouw bijna steeds te laag wordt ingeschat, zeker in de 19de-eeuwse cijfers.

Het is een mythe dat een modaal gezin zich ooit staande heeft kunnen houden louter op basis van het loon van de (mannelijke) kostwinner, het zogenaamde kostwinnersinkomen. Tot het midden van de 20ste eeuw kan het mannelijke beroepsinkomen ongeveer twee derde van de gemiddelde gezinsuitgaven dekken. Een gemiddeld arbeidersgezin is er nooit in geslaagd rond te komen op basis van één verdienste. In de 19de eeuw zijn de extra inkomsten van de vrouw en de kinderen samen met allerlei verdiensten uit kleine ruilcircuits levensnoodzakelijk. In de 20ste eeuw komt het extra gezinsinkomen uit diverse subventionen van de overheid, zowel rechtstreeks (kinderbijslag, werkloosheidsvergoedingen, ziekteverzekering, enzovoort) als onrechtstreeks (fiscale gunstmaatregelen). Vandaag kan met het loon van de man gemiddeld drie kwart van alle uitgaven betaald worden, zonder twijfel een historisch maximum. Het kostwinnersmodel is altijd een luxemodel geweest, maar in de praktijk gebracht door een

Grafiek 12. Verdeling van het monetaire gezinsinkomen, 1800-2000.

kleine elite van veelverdieners. Het tweede en derde kwart van de 20ste eeuw vormen op dit patroon klaarblijkelijk een uitzondering. Dat kan maar worden verklaard wanneer twee andere processen in ogenschouw worden genomen. Ten eerste wordt de arbeid van de vrouw in de officiële arbeidsstatistieken gemarginaliseerd. Ten tweede kan het huishouden met één looninkomen alleen overleven dankzij een massale publieke subsidiëring, rechtstreeks via sociale transfers, indirect via fiscale stimuli. De toename van de niet-looninkomens in grafiek 12 geeft hiervan een gedeeltelijke aanduiding; een aantal kostwinnersvoordelen, zoals deze van fiscale aard, wordt immers niet daadwerkelijk uitbetaald.

5. Combinatiegezinnen en kostwinnersgezinnen

5.1 *Het 19de-eeuwse combinatiemodel onder druk*

Een dubbele beweging ligt aan de basis van de grote verschuivingen in het bevolkings- en arbeidspatroon van de lange 19de eeuw. Enerzijds verliest het oude sociaal-economische draagvlak, de plattelandssamenleving, haar autonome groeikracht, door het onderuithalen van de belangrijkste draagvlakken (de toegang tot productiemiddelen, het zelfstandig inkomen). Daarnaast genereren de nieuwe nijverheden een nieuwe dynamiek, die steunt op een heel andere, veel lossere arbeidsinzet. In deze transformatiefase botst een aantal overlevingspatronen, waardoor we een versplinterd beeld krijgen van bevolkings- en gezinspatronen. Enerzijds wordt vanuit een rurale reflex defensief gereageerd op de structurele neergang van de rurale economie: een restrictievere houding tegenover huwelijk en kinderen, een hogere mobiliteit. Anderzijds nopen de nieuwe onzekerheden van de stedelijke en industriële economie tot een loslaten van vroegere regels. Dat leidt tot nieuwe en meer uitgesproken vormen van sociale ongelijkheid en tot fricties tussen en binnen sociale groepen, man-vrouwrelaties, rurale, industriële en stedelijke regio's. Een bijzonder hoge sterftkans, zeker bij de zuigelingen en kinderen, wordt opgevangen door een minder strenge houding ten opzichte van samenwonen, huwen en kinderen.

De snelle uitputting van de arbeid in de nieuwe 19de-eeuwse industrieën, een gevolg van een extreem hoge arbeidsinzet en een extreem lage verloning, kan maar worden opgevangen door lossere, snel aanpasbare samenlevingsvormen. De spectaculaire expansie van een nieuwe goederenproductie zet het gezinsgebonden model van arbeidsproductie onder een zeer zware druk. Het overleven van het gezinsmodel kan maar tegen een hoge prijs: verlaging van de levensverwachting, verhoging van de sterfttekansen, fysieke uitputting, onstabiele gezinsrelaties, gebroken en gefrustreerde huwelijken, een hoge sterfte van zuigelingen en kinderen, enzovoort.

De 19de-eeuwse samenleving bezegelt het einde van het rurale overlevingsmodel en maakt plaats voor de dynamiek van open, flexibele en snel groeiende stedelijke en industriële arbeidsmarkten. Dit productiemodel vereist een hoge, flexibele en snel vervangbare arbeidsinzet zonder dat er nieuwe vormen van bescherming tegenover staan. De snelle uitputting van de arbeidskracht kan alleen worden opgevangen door een permanente instroom van nieuwe arbeid (vrouwen, kinderen, migranten) en door losere en bredere overlevingsnetwerken. Het is maar door het combineren van de uiteenlopende inkomsten van de diverse gezinsleden en het spreiden van de risico's via het versoepelen van samenlevingspatronen dat het gezinsmodel kon overleven. Dit combinatiemodel vangt de schokken op van de economische groei en staat in voor een belangrijk deel van de kosten van de reproductie van de arbeid.

5.2 *Naar een stabielere gezinsmodel*

In het laatste kwart van de 19de eeuw wordt een nieuwe fase van economische transformatie ingezet, die op haar beurt de demografische patronen en de gezins- en arbeidsverhoudingen sterk gaat veranderen. Een versnelling in de demografische groei gaat samen met een jongere, mobieler bevolking. Het terugdringen van de mortaliteitsrisico's geeft ruimte aan een meer stabiele gezinsvorming. Beslissingen over huwelijk en geboorte krijgen een meer autonoom karakter. De nieuwe krijtlijnen van huwelijk en samenwonen, van geboorte en sterfte worden eerst uitgetekend in de Waalse industriebekkens.

Nieuwe arbeidsverhoudingen en een grotere nood aan een gedisciplineerde arbeidsinzet vragen om een meer duurzaam arbeidsaanbod. Het uitputtende model van de 19de eeuw wordt langzaam verlaten voor een meer gereguleerd model, dat dominant wordt in de 20ste eeuw. Een hoge participatiegraad maakt plaats voor een relatieve lage maar veel permanentere arbeidsparticipatie (door de uitstoot van kinderarbeid en uithuizige vrouwenarbeid). In ruil daarvoor neemt de overheid een groot deel van de sociale bescherming over. De hogere waarde van de factor arbeid vertaalt zich in hogere (mannelijke kostwinners)lonen, meer sociale bescherming en meer gereguleerde en gesegmenteerde arbeidsmarkten. 'Investerings' van bedrijf (hogere lonen) en overheid (sociale bescherming, sociale uitkeringen) maken van het gezin een meer duurzame instelling waarbinnen stabielere relaties mogelijk zijn. Dat gaat samen met een nieuwe verhouding tussen de gezinsleden met de man als kostwinner (en de begunstigde van de sociale voordelen), de vrouw als verantwoordelijke voor de interne huishouding en de kinderen als duurzame investeringen voor de toekomst (onderwijs). Betere overlevings- en arbeidsperspectieven en meer door de overheid gegarandeerde zekerheden geven ruimte aan duurzamere 'investerings' in het gezin en de gezinsleden.

De scheiding tussen het gezin als cocon van de reproductie en de betaalde arbeid wordt bezegeld door het trekken van een aantal fysieke scheidslijnen, tussen woon-

plaats en werkplaats, maar ook tussen geregistreerde, betaalde externe arbeid en niet-geregistreerde, vaak niet-betaalde interne of huishoudelijk gebonden arbeid.

5.3 *De korte triomf van het kostwinnersmodel*

Het 20ste-eeuwse gereguleerde maatschappijpatroon gaat samen met de doorbraak van het kostwinnersgezin. Het kostwinners/huisvrouwmodel is een wervend maar tegelijkertijd een beladen en moeilijk te definiëren begrip (zie onder meer Creighton, 1996; Janssens, 1998; Van Dongen, Vanhaute & Pauwels, 1998). Het debat hierover is sterk ideologisch gekleurd en wordt vaak vertaald in termen van een kapitalistisch, burgerlijk of masculien offensief. Daarenboven lopen processen op microschaal (keuzes en strategieën binnen de gezinnen), mesoschaal (de werking van de arbeidsmarkten) en macroschaal (economische structuren, politiek beleid) door elkaar. De volgende kenmerken definiëren het kostwinnersbegrip:

- een sterk gescheiden allocatie van arbeid: de externe, betaalde arbeid aan het mannelijke gezinshoofd; de interne, niet-betaalde arbeid aan de huisvrouw;
- strakke gezinsverhoudingen, met de man in de paternalistische vaderrol en als vertegenwoordiger van het gezin op het publieke forum; de vrouw blijft weinig zichtbaar binnen het gezin, de kinderen komen mede door de leerplicht in een meer afhankelijke relatie;
- op de werkvloer heerst een sterk gesegregerde en gereguleerde arbeidsorganisatie (taylorisme);
- het model wordt gepatroneerd door een actieve en regulerende overheid (fordisme, keynesianisme);
- een ideologisch offensief aangaande de maatschappelijke positie van mannen, vrouwen en kinderen legitimeert de nieuwe sekseverhoudingen.

In de Belgische samenleving tekent zich vanaf het einde van de 19de eeuw een kostwinnersmodel af:

- de (gehuwde) vrouw trekt zich terug uit de formele arbeidsmarkt; de participatiegraad van vrouwen tussen 15 en 65 jaar valt in België terug van 67% in 1850 tot 39% in 1950;
- de arbeidsmarkt wordt in toenemende mate gekenmerkt door een sociale en sectorale segregatie; de terugval van de vrouwelijke arbeidsparticipatie is het sterkst in de nieuwe industrieën; anderzijds zijn vrouwen oververtegenwoordigd in minder zichtbare sectoren zoals huisnijverheid (de zogenaamde *sweating industries*), persoonlijke diensten en agrarische gezinsarbeid;
- de afhankelijkheidsrelaties worden geïnstitutionaliseerd via een dubbel proces van ontmoediging en beperking van de vrouwelijke toegang tot de externe arbeidsmarkt, en door het ontzeggen aan vrouwen van een gelijke behandeling in de sociale verzekering;

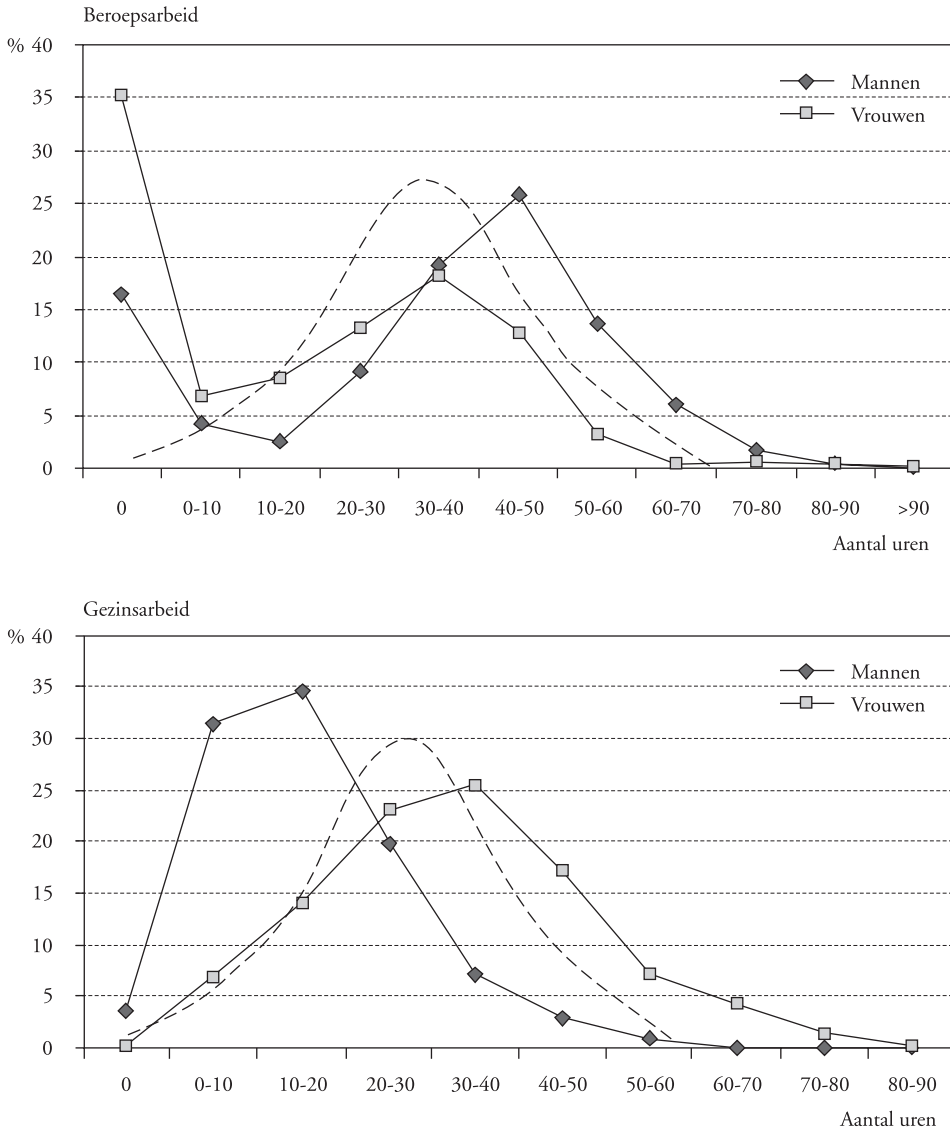
- het bipolaire model van kostwinner/huisvrouw wordt ideologisch onderbouwd; dit krijgt een megafoonfunctie, via de verrechtvaardiging van de beschermende arbeidswetgeving, via de propaganda van hygiënistische bewegingen, via de professionalisering van de ‘huisvrouw’ in de huishoudscholen, via de retoriek van nieuwe nationalistische bewegingen, enzovoort.

De kosten van het kostwinnersmodel worden gedragen door de beroepsactieve bevolking. De subsidiëring van het kostwinnersmodel door de overheid wordt gepromoot door een ideologische constructie van een ‘gegenderd’ arbeidsbegrip, volgens de breuklijnen externe/interne arbeid, betaalde/niet-betaalde arbeid. De gehuwde status krijgt hiermee een nieuwe betekenis. Het samenspel van een beschermende arbeidswetgeving, de mythe van het gezinsloon en de ideologie van de huiselijkheid versterken de ongelijkheid tussen man en vrouw in het gezin en op de arbeidsmarkt (Honeyman & Goodman, 1991).

Het éénverdienersmodel boet tijdens het laatste kwart van de 20ste eeuw snel aan invloed in. We vinden opnieuw ‘lossere’ verhoudingen in de drie maatschappelijke domeinen: het doorbreken van de strikte sociale verhoudingen eigen aan de overlegeconomie, een deregulering van arbeidsverhoudingen op de werkvloer en een vrijere keuze inzake samenlevingsvormen. Het einde van het bipolaire arbeidsmodel van de laatste eeuw gaat samen met een grotere verscheidenheid in arbeids-, inkomens- en samenlevingsvormen. Daar waar het ‘traditionele’ kostwinnersmodel onderbouwd werd door een ‘passieve verzorgingsstaat’ (een lage arbeidsparticipatie en een hoge sociale bescherming), doet zich de laatste twee decennia een onmiskenbare verschuiving voor naar een nieuw combinatiemodel binnen een ‘actieve verzorgingsstaat’ (Van Dongen, Beck & Vanhaute, 2001). Dit nieuwe perspectief streeft naar een combinatie van een voldoende hoge (mannelijke én vrouwelijke) arbeidsparticipatie met een voldoende hoge maatschappelijke bescherming (in tegenstelling tot het combinatiemodel van de 19de eeuw). Dit proces gaat samen met fundamentele verschuivingen op de werkvloer, in het overheidsoptreden en binnen het huishouden. Meer flexibele modellen vervangen de rigide tayloristisch-fordistische arbeidsorganisatie. Sinds kort kiest de overheid voor een afbouw van participatieremmende maatregelen (fiscaliteit, sociale zekerheid, enzovoort) en voor een ‘activerend’ beleid. Het ‘traditionele’ paargezin verliest meer en meer terrein, binnen een levensloop worden opnieuw diverse samenwoontypes gecombineerd. In 2000 valt bijna één op twee huishoudens buiten het ‘traditionele’ tweepartnersmodel. In 1950 was dat amper één op zes. Tevens zet de trend naar een gelijkere interne en externe arbeidsverdeling zich door. Ook de kinderen zullen opnieuw meer actieve partners worden binnen de opvoeding en het samenwonen.

Een van de meest zichtbare verschuivingen is de herintrede van de vrouw op de externe arbeidsmarkt, in hoofdzaak in de nieuwe nijverheden en in de dienstensectoren. De vrouwelijke ‘arbeidsreserve’ (thuiswerkenden), de potentieel beroepsactieve vrouwen zonder een officiële job en niet ingeschreven als werkzoekenden, studerende of gepensioneerden is afgenomen van ongeveer 50% in 1950 tot minder dan 10% van-

daag. Steeds minder wordt het gezinsinkomen volgens de scheidslijn kostwinnersloon/huisvrouwbijstand opgebouwd. Het dubbele beroepsinkomen heeft tevens een nieuwe standaard gezet in inkomen en consumptie. Opnieuw wordt het nieuwe rolmodel inzake arbeid en inkomen uitgezet door de (hogere) middengroepen in de samenleving. Grafiek 13 illustreert de overgang van een kostwinners/huisvrouwenmodel naar een nieuw combinatiemodel.

Grafiek 13. Verdeling van de mannelijke en vrouwelijke bevolking volgens aantal uren beroepsarbeid en gezinsarbeid per week (Vlaanderen, 1999).

De stippellijn in de grafieken geeft een 'ideale' normaalverdeling weer van de arbeidsactieve bevolking in een volledig combinatiemodel (Van Dongen, 2003). De volle lijnen zijn de werkelijke waarden. In een gelijk combinatiemodel presteren de meeste mannen en vrouwen per week tussen 30 en 50 uren beroepsarbeid en tussen 20 en 40 uren gezinsarbeid. Een kleiner aantal zit hier (tijdelijk) onder en boven. De werkelijke verdelingen wijzen op een verschuiving in de richting van de normaalverdeling. De beroepsinactieve groep blijft echter groot, vanwege de nog grote groep thuiswerkende vrouwen en de vroege definitieve uittreding uit de arbeidsmarkt. Ook de gezinsarbeid is nog ongelijk verdeeld, hoewel ook hier de mannelijke en de vrouwelijke grafieken dicht bij elkaar komen te liggen.

6. Van een extensief naar een intensief bevolkings- en arbeidsmodel, en terug?

Maatschappelijke actoren (individuen, gezinnen, sociale groepen, bedrijven, overheden, enzovoort) maken voortdurend keuzes, binnen de historische, geografische en sociale context waarin ze zich bewegen. Die keuzes liggen aan de basis van strategieën en gedragingen. Wanneer op bepaalde plaatsen en op bepaalde momenten strategieën en gedragingen 'standaard' worden, kunnen we spreken van een model. Een standaard laat ruimte voor andere patronen, maar zet wel de agenda in demografische, sociale, economische en zelfs politiek-ideologische zin. Dat gebeurt maar nadat het patroon een voldoende soortelijk gewicht heeft gekregen om de agenda te bepalen. Een standaardmodel wordt dan een rolmodel, een maatschappelijke norm, een referentiepunt. Elk maatschappelijk model is het resultaat van de interactie tussen de (micro-)individuele keuzes en de (macro)maatschappelijke ordeningen. Een model – zoals het combinatiemodel of het kostwinnersmodel – is dan een veelgelaagd, geïntegreerd begrip dat individuele en gezinsstrategieën koppelt aan verschuivingen op de werkvloer en veranderingen in de publieke ordening.

Verschuivingen op de arbeidsmarkt en nieuwe vormen van arbeidsmobiliteit gaan samen met andere patronen van gezinsvorming en samenleven. Vanaf de tweede helft van de 18de eeuw schudt een ingrijpende economische transformatie de arbeidsmarkt dooreen. Oude patronen worden ontregeld, op het platteland en in de stad. Vroegere vormen van arbeidsorganisatie boeten snel aan kracht in. De verzwakte positie van het agrarische gezinsbedrijf, de deregulering van stedelijke productieprocessen en de expansie van losse en goedkope arbeid in de huisindustrie en de fabrieksnijverheid nemen oude zekerheden weg binnen gezinsvorming en inkomensverwerving. De 19de eeuwse overlevingseconomie steunt op onzekerheid, flexibiliteit, een snelle uitputting van de arbeid. Dit 'extensieve' arbeidsmodel genereert lossere, bredere en meer flexibele samenlevingspatronen. Het kerngezin blijft het referentiehuishouden, maar kan

alleen overleven door het combineren van allerlei vormen van samenleven en inkomensverwerving, het spreiden van risico's en het zich snel aanpassen aan de zich wijzigende omstandigheden.

Met de tweede industriële revolutie tekent zich een meer gereguleerd arbeidsmodel af. Hiermee wordt een antwoord geformuleerd op de snelle uitputting van de arbeidsreserve: een substantiële verhoging van de mannelijke lonen, een arbeidswetgeving die vrouwen- en kinderarbeid aan banden legt, een betere scholing en een betere behuizing en voeding. Een netwerk van overheidstransfers naar het huishouden ondersteunt de uittrede van de vrouw uit de officiële arbeidsmarkt. Die opkomende regulering loopt parallel op de drie grote maatschappelijke domeinen: in de maatschappelijke organisatie (uitmondend in de keynesiaans-fordistische overlegeconomie), op de werkvloer (de tayloristische arbeidsorganisatie in de ondernemingen) en binnen het huishouden (een strakkere, op patriarchale leest geschoeide man-vrouwverhouding). Ook in België wordt het kostwinnersmodel op diverse niveaus onderbouwd.

Vanaf het laatste kwart van de 19de eeuw geven een groeiend overheidsingrijpen en strakkere arbeidsregelingen de aanzet tot een nieuw, meer gereguleerd samenlevingspatroon. De overgang naar een 'intensief' arbeidsmodel gaat samen met stabielere gezinsvormen, steunend op een nieuwe maatschappelijke positie voor mannen, vrouwen en kinderen. De man verdient langzaamaan lonen die een groter deel van de gezinsbehoeften kunnen dekken. Daarnaast verwerft hij uit hoofde van zijn positie van gezinshoofd sociale ondersteuning, die de overblijvende reproductiekosten van het huishouden dekken. De vrouw verdwijnt uit het centrum van de betaalde en zichtbare arbeid, om de draaischijf te worden van het nieuwe gezinstype, dat van de kostwinner/huisvrouw. Kinderen nemen plaats op de schoolbank en stellen de beroepsloopbaan uit tot de leeftijd van jongvolwassene.

Het kostwinnersmodel is een symbool van de maatschappelijke ordening van de 20ste eeuw in België, maar ook in andere West-Europese landen. Het model heeft zijn wortels in de laatste decennia van de 19de eeuw en loopt waarschijnlijk uit tot de eerste helft van de 21ste eeuw. Zoals elk model is het kostwinnersmodel tevens een mythe, omdat het zowel een wervend als een verhullend karakter heeft. Het is een 'verhullende mythe', omdat via een verenging van de definitie van de arbeidsmarkt vele arbeidstaken van de vrouw aan het officiële, statistische oog worden onttrokken. Het is ook een 'wervende mythe', omdat het model wel degelijk gebruikt is als een ideologisch breekijzer om een bepaald seksemodel in maatschappij en huishouden door te drukken. Hier verwijs ik niet alleen naar de oude maatschappelijke en politieke elites, maar evenzeer naar de nieuwe, emanciperende middengroepen zoals de kleine burgerij, de pastoors en onderwijzers en de arbeiderselites aan het hoofd van de opkomende sociale bewegingen.

Recent onderzoek wijst uit dat de krijtlijnen van het nieuwe combinatiemodel eveneens uitgetekend worden door de (hogere) inkomensgroepen (Van Dongen, 2003). Met de hertekening van de arbeidsmarkt duikt een aantal nieuwe, vaak hard-

nekkige problemen op: de structurele werkloosheid van mannen en (vooral) vrouwen met een lage scholingsgraad, de grote beroepsinactiviteit bij de vijftigplussers, het on-evenredig grote aanbod van flexibele, kleine deeltijdbanen voor de herintredende vrouwen, de nog grote discontinuïteit in de loopbaan van de vrouwen, een blijvende functie- en loonsegregatie⁶ op de arbeidsmarkt en de grote druk op de vrouwen om sneller hun arbeidsloopbaan af te bouwen naargelang de noden van het gezin. Wil het nieuwe, meer gelijke combinatietype de standaard worden van een nieuw gezins- en arbeidsmodel, dan dienen eerst de structurele scheeftrekkingen op de arbeidsmarkt worden weggewerkt. De geschiedenis leert ons dat dat maar gebeurt wanneer de overheid een aantal consequente keuzes maakt op middellange en zelfs lange termijn.

NOTEN

1. Deze periodisering is verder uitgewerkt in Vanhaute (2001 & 2003). Dit overzicht bouwt in belangrijke mate verder op deze bijdragen en op Van Dongen, Vanhaute & Pauwels (1998) (zie tevens de literatuur aldaar). Het concept van de 'lange eeuw' werd ontleend aan Arrighi (1994).
2. Deze paragraaf is onder meer gebaseerd op de *Algemene Volkstellingen* van 1846, 1856, 1866, 1880, 1890, 1900 en 1910.
3. De nuptialiteitsindex I_m meet de tijd die huwbare vrouwen gemiddeld in huwelijksverband doorbrengen (verhoudingen gehuwde vrouwen tussen 15 en 49 jaar tot alle vrouwen in die leeftijdsgroep). De fertiliteitsindex I_f geeft de mate aan waarin de gehuwde vrouw haar natuurlijke vruchtbaarheid benut (verhouding wettige geboorten tot de gehuwde vrouwen tussen 15 en 49 jaar). Coëfficiënten die de 1 benaderen, wijzen op een zo goed als onbelemmerde vruchtbaarheid.
4. Dat is opnieuw evenveel dan in de 19de eeuw, wanneer er, door het grote aantal jonge weduwen en weduwnaars, veel wordt hertrouwd.
5. De gegevens zijn gebaseerd op tellingen en zijn te lezen als benaderende gemiddelden. Het is de trend die belangrijk is.
6. De loonwag tussen mannen en vrouwen is in eerste instantie een gevolg van een ongelijke loopbaanopbouw. Door een snellere (tijdelijke) uitstap hebben vrouwen minder kansen op anciënniteit en promotie.